

K súčasnému stavu poznatkov a problémov osídlenia Nitrianska v 9.—13. storočí

MILAN HANULIAK

S rozširujúcou sa databázou archeologických prameňov z nášho územia sa vytvára lákavá príležitosť podrobiť tento fond analýz, ktoré by vykreslili konkrétnejší obraz aj o včasno- a vrcholnostredovekom osídlení. Opodstatnenosť úvah podobného druhu je aktuálnejšia po vypublikovaní prvého dielu práce korpusového typu: „Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia“ (ďalej iba: Pramene, 1989). Táto práca je ukončením významnej etapy heuristickej činnosti nášho vedného odboru ohraničenej rokom 1985. Novátorským spôsobom sú v nej zhromaždené údaje o hmotných prameňoch z terénnych prieskumov a výskumov, písomných prameňov a prírodnom prostredí. V snahe zužitkovať núkajúce sa pozitíva bola citovaná publikácia použitá ako východiskový prameň k naplneniu témy tohto príspevku.

Geografický priestor a pracovný postup

Územie Nitrianska sa rozprestiera na západnom Slovensku. Drvivá časť jeho rozlohy leží v oblasti Podunajskej nížiny. Do Podunajskej roviny zasahuje juhovýchodným cípom a úzkym pásom vážskeho pravobrezia pozdĺž dolného toku rieky. Rozlohou obmedzené územie zaberajú chrbty Trávnice a Považského Inovca zabiehajúce do severnej časti Podunajskej pahorkatiny. Posledne uvedené prostredie s pahorkatinným typom povrchového reliéfu je centrálnou umiestnenou a najmasovejšie zastúpenou geomorfologickou jednotkou (Atlas SSR 1979, IV/16). Geograficko-kartografické vymedzenie záujmového územia predstavuje kompromisné riešenie medzi historickou autentickou administratívnou jednotkou a súčasným stavom, kde teritórium označené ako „Nitriansko“ v uvedenej forme nejestvuje. Z historického pohľadu sa Nitriansko v podstatnej miere kryje s najstabilnejšou centrálnou časťou niekdajšieho Nitrianskeho komitátu, na ktorej v priebehu 9.—13. stor. nedošlo k takým územným zmenám ako v okrajových častiach komitátneho územia (Žudel 1984, s. 80—81).

K ďalším faktorom, ktoré ovplyvnili rozhodovanie pri výbere tohto územia, patria priaznivé podmienky k osídleniu. Vďaka nim sa Nitriansko zaradilo k najstarším kultúrnym oblastiam Slovenska. Vo včasnom stredoveku tu zaznamenávame vysokú hustotu osídlenia so značným potenciálom autochtónneho slovienskeho obyvateľstva (Šalkovský 1988, s. 396). Takýmto spôsobom sformovaný základ sa stal východiskom k rastu významovej úrovne daného teritória nielen vo veľkomoravskej etape dejín, ale aj od 11. stor. v období formovania sa Slovenska v zostave uhorského štátu (Ruttikay 1978a, s. 275). V neposlednom rade ovplyvnila výber relatívne vysoká miera archeologického zmapovania prieskumnou činnosťou a terénnym výskumom. Potvrdením toho je údaj preukazujúci na pracovne vyčlenenom území s rozlohou 2 933 km² hmotné doklady osídlenia v 149 katastrach súčasných obcí a ich miestnych častí. Lokality z pracovného súboru, rozložené v súčasnosti na území piatich okresoch, sú na ilustračných prílohách (obr. 1—3) zoradené nasledovne: okr. Galanta: 1 — Neded, 2 — Pata, 3 — Selice, 4 — Šalgočka, 5 — Šaľa, 6 — Šala, časť Veča, 7 — Šintava, 8 —

Šoporňa, časť Štrkovec, 9 — Trnovec nad Váhom, 10 — Trnovec nad Váhom, časť Horný Jatov, 11 — Trnovec nad Váhom, časť Kľučiareň, 12 — Vlčany, 13 — Zemianske Sady; okr. Nitra: 14 - Alekšince, 15 - Andač, 16 - Báb, časť Malý Báb, 17 — Branč, 18 — Cabaj-Čápor, časť Cabaj, 19 — Cabaj-Čápor, časť Čápor, 20 — Čakajovce, 21 — Čeladice, 22 — Dolné Obdokovce, 23 — Golianovo, 24 — Hájske, 25 — Jarok, 26 — Jelenec, 27 — Jelšovce, 28 — Klasov, 29 — Koliňany, 30 — Kostolany pod Tríbečom, 31 — Lapáš, časť Veľký Lapáš, 32 — Lefantovce, časť Horné Lefantovce, 33 — Lúčnica nad Žitavou, časť Vajka, 34 — Lukáčovce, 35 — Malé Zálužie, 36 — Mojmírovce, 37 — Nitrany, časť Čechynce, 38 — Nové Sady, 39 — Paňa, 40 — Podhorany, časť Bádice, 41 — Podhorany, časť Mechenice, 42 — Podhorany, časť Sokolníky, 43 — Pohranice, 44 — Pohranice, časť Host'ova, 45 — Poľný Kesov, 46 — Rišňovce, 47 — Sládečkovce, 48 — Sládečkovce, časť Horná Kráľová, 49 — Veľký Cetín, 50 — Vinodol, 51 — Výčapy-Opatovce, 52 — Zbehy, 53 — Zbehy, časť Holotka, 54 — Žiiany; okr. Nové Zámky: 55 — Bánov, 56 + Černík, 57 — Jatov, 58 — Komjatice, 59 — Lipová, časť Ondrochov, 60 — Michal nad Žitavou, 61 — Milanovce, 62 — Mojzesovo, 63 — Nové Zámky, 64 — Palárikovo, 65 — Šurany, časť Nitriansky Hrádok, 66 — Šurany, časť Úlany nad Žitavou, 67 — Tvrdošovce; okr. Topoľčany: 68 — Belince, 69 — Blesovce, 70 — Bojná, 71 — Bošany, 72 — Bošany, časť Baštín, 73 — Čermany, 74 — Horné Obdokovce, 75 — Horné Obdokovce, časť Obsolovce, 76 — Horné Štitáre, 77 — Hradištie, 78 — Kamanová, 79 — Klátová Nová Ves, 80 — Klátová Nová Ves, časť Janova Ves, 81 — Klátová Nová Ves, časť Sádok, 82 — Klátová Nová Ves, časť Turäanky, 83 — Kovarce, 84 — Krnča, 85 — Krtovce, 86 — Lipovník, 87 — Ludanice, 88 — Ludanice, časť Dvorany, 89 — Ludanice, časť Mýtna Nová Ves, 90 — Lužany, 91 — Malé Hoste, 92 — Malé Ripňany, 93 — Nadlice, 93 — Nadlice, časť Livina, 95 — Nadlice, časť Livinské Opatovce, 96 — Nedanovce, časť Krásno, 97 — Nedašovce, 98 — Nemecky, 99 — Nitrianska Blatnica, 100 — Nitrianska Streda, 101 — Nitrianska Streda, časť Čeladnice, 102 — Norovce, 103 — Oponice, 104 — Prašice, 105 — Preseľany, 106 — Radošina, 107 — Radošina, časť Orešany, 108 — Rajčany, časť Horné Chlebany, 109 — Skačany, 110 — Solčany, 111 — Šalgovce, 112 — Šalgovce, časť Surbice, 113 — Šišov, 114 — Tesaře, 115 — Tvrdomestice, 116 — Urmince, 117 — Veľké Dvorany, 118 — Veľké Hoste, 119 — Veľké Ripňany, 120 - Veľké Ripňany, časť Behynce, 121 - Veľký Klíž, 122 - Veľký Klíž, časť Ješkova Ves, 123 - Veľký klíž, časť Kľžske Hradištie, 124 - Vozokany, 125 - Závada, 126 — Zabokrekýj okr. Trenčín: 127 — Brúnovce, 128 — Horná Streda, 129 — Hrádok, 130 — Hôrka, 131 — Modrová, 132 — Modrovka, 133 — Považany, časť Križovaný nad Váhom, 134 — Považany, časť Mošovce; okr. Trnava: 135 — Bojnicky, 136 — Dolné Trhovište, 137 — Dvorníky, 138 — Dvorníky, časť Posádka, 139 — Hlohovec, 140 — Horné Otxokovce, 141 — Horné Otrokovce, časť Trhovište, 142 — Jalšová, 143 — Kľačany, 144 — Koplotovce, 145 — Merašice, 146 — Moravany nad Váhom, časť Ducové, 147 — Moravany nad Váhom, časť Hubina, 148 — Pastuchov, 149 — Ratnovce.

Archeologicky postrehnutelné doklady osídlenia boli z metodického hľadiska i vzhľadom na charakter materiálovej bázy rozčlenené na prostredie sídlisk (obr. 1) a nekropol (obr. 2). Zaznamenávala sa pritom prítomnosť lokalít v príslušnom prostredí, nie ich rozsiahlosť či ďalšie kvantitatívne ukazatele. Na ďalšiu prílohu (obr. 3) sa vynesli podklady ku konfrontácii súhrnných chronologických údajov hmotných prameňov s písomnými v rámci príslušného katastra. Rozdielny charakter prírodného prostredia, štruktúry osídlenia ovplyvnenej rozložením lokalít i zdanlivo archeologicky sterilných priestorov, sa pričínili o rozdelenie historického Nitrianska na severnú a južnú časť. Deliacia línia predchádza západo-východným smerom zhruba stredom nitrianskej sídliskovej aglomerácie. Jej priestor bol z dôvodov zvýšenej koncentrácie lokalít vyhodnocovaný na osobitných prílohách (obr. 4—6).

Sídliská

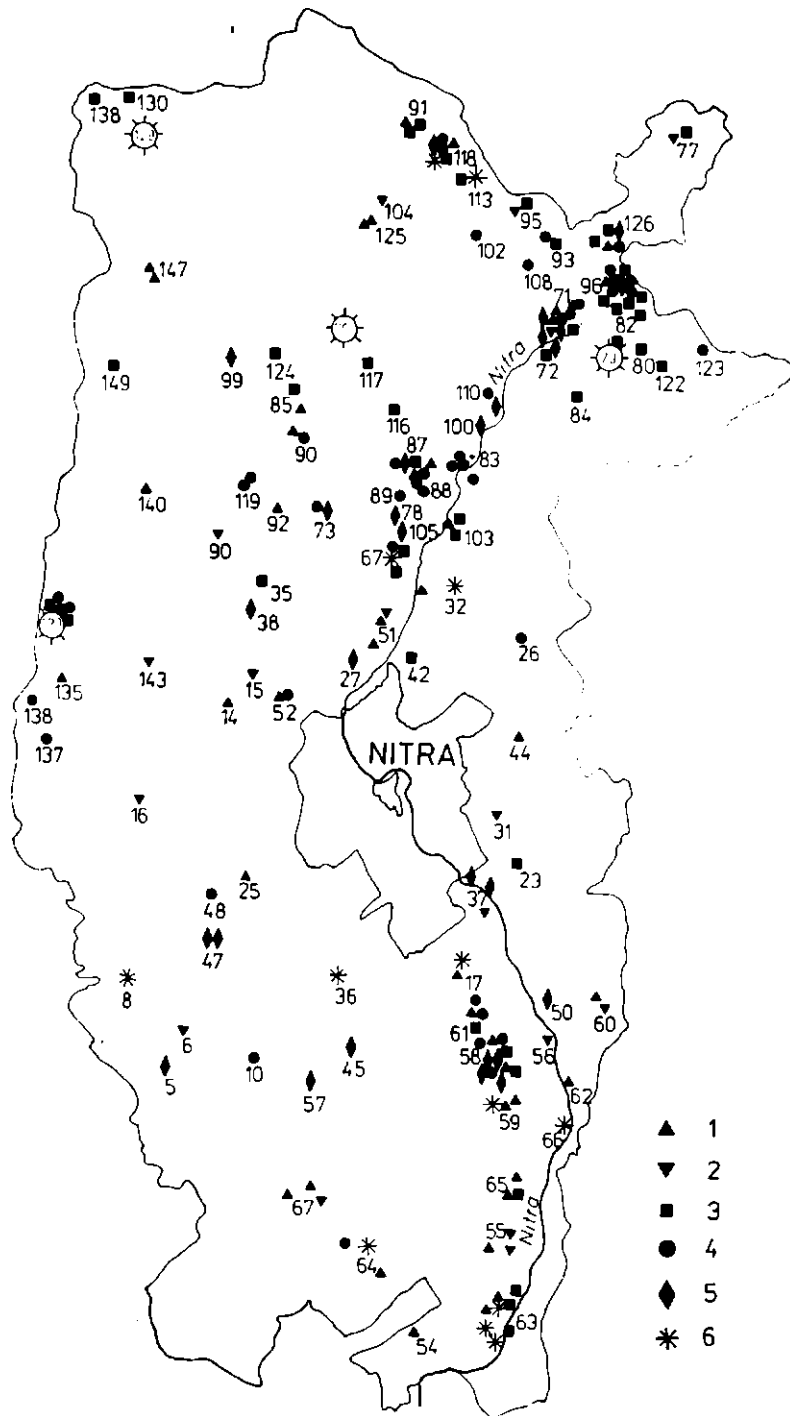
V priebehu 9.—13. stor. sú malé neopevnené osady najrozšírenejšou sídliskovou formou tvorenou y priemere 3—10 obytnými objektami. Potreba zabezpečenia nevyhnutných potrieb obyvateľov osád podmieňovala ich sústreďovanie do väčších celkov s vyšším počtom sídliskových jednotiek. V kolekcii osád tohto typu z Nitrianska pripadá vysoký podiel na sídliská roľníckeho a roľnícko-pastierskeho typu. Tomu zodpovedá aj ich sústreďovanie do inundácií, na terasy riek a potokov, terénne vyvýšeniny s vodným zdrojom v blízkosti (Šalkovský 1983, s. 32—36). V súlade s tým možno na Nitriansku postrehnúť najväčšiu hustotu osídlenia pozdĺž starého koryta Nitry, na Nitrianskej pahorkatine a pravostrannej nive Bebravy. Územie pri Váhu je osídlené sporadickejšie. Z vážskeho pravobrežia dolného toku doklady osídlenia dokonca nie sú známe. Chýbajúce osídlenie z pohoria Tribeč a Považský Inovec preto neprekvapí. Nadmerne riedku osídlenosť Zalužianskej a Žitavskej pahorkatiny treba dať zrejme do súvisu so zníženou prebádanosťou oboch prostredí.

Druhou nepomerné menejpočetnou sídliskovou formou sú výšinné opevnené areály — hradiská — budované na výbežkoch pohorí vo zvýšenej miere y druhej polovici 9.—začiatkom 10. stor. V našom prípade ide o Bpjnú (70), Klátovú Novú Ves (179), Hrádok (129), Hlohovec? (139). Prekážkou ich jednoznačnejšej funkčno-významovej klasifikácie je obmedzená prebádanosť. Aj po zohľadnení známych parametrov môžeme uvedené lokality iba hypoteticky pripojiť k strážnym, refúgiálnym, výnimočne aj k administratívno-hošpodárskym jednotkám známym z nášho územia (Šalkovský 1983, s. 61—73). Komplexy objektov odkrytých v Nitrianskej Blatnici (99) a Moravoch nad Váhom-Ducovom (146) sú novou formou opevnených areálov veľkomoravského obdobia s vysokým podielom administratívnej a rezidenčnej zložky vo funkcii. Vybudované boli na horskej plošine a ôstrožnom výbežku (Ruttkay 1978b, s. 63—71; 1980, s. 185—191; 1984, s. 88). Nízka prebádanosť opevnených výšinných areálov z 11.—12. stor. vytvára prekážku brániacu správne mu posúdeniu ich skutočnej funkcie. Názory preto oscilujú medzi dvomi alternatívami. Može ísť, ako v prípade Krnče (84), o pomocné vojenské opevnenie (Habovštiak 1971, s. 611—612). Pri Podhradí a Kolačne prichádza do úvahy funkcia nového organizačného centra na území pričlenenom k centrálnym častiam uhorského štátu (Čaplovič—Hrubec—Ruttkay—Vallašek 1985, s. 245-246).

Vo veľkomoravskom období neopevnené osady počtom dominujú aj v nitrianskej sídliskovej aglomerácii. Tvoria hospodárske zázemie spoločnosti usídlennej na hradiskách vybudovaných na výbežkoch Zoborského masívu. Základná orientácia neopevnených osád na poľnohospodársku, resp. poľnohospodársko-remeselnú produkciu zostala pritom nezmenená aj v 11.—13. stor* (Chropovský 1978, s. 133—142; Hanuliak 1992).

Reprezentanti vyčlenených základných sídliskových foriem v severnej časti Nitrianska zotrávajú od 9. stor. v pôvodných regiónoch osídlenia (obr. 1). V rámci nich došlo v procese vývoja k pravidelnému striedaniu lokalít. Na južnom Nitriansku došlo vo vývoji od 10. stor. k náznaku zmien. Pôvodné osídlenie sa zdanlivo presúva do severnejšej časti tohto územia.

Štatistické hodnotenie kartografických údajov prinieslo množstvo čiastkových výsledkov. Potvrdila sa pritom správnosť rozdelenia sledovaného teritória na dve osobitne vyhodnocované časti. Pre osídlenie severného Nitrianska je napr. príznačná redukcia relatívne intenzívneho veľkomoravského osídlenia ~~X2~~ lokalít) na 8 lokalít v 10. stor., nasledujúci rozmach v 11.—12. stor. (30/ lokalít) a takmer zotrvalý stav v 12.—13. stor. (24 lokalít). Ak sa do súboru začlenia tiež kontinuálne osídlené lokality s počiatkami v 9. stor. (10 lokalít) a 10. stor. (2 lokality), prvotné výsledky sa skorigujú. "Výraznejšie zmeny nastanú pri zhromaždení všetkých údajov a rozčlenení rámcového

Obr. 1. Územie Nitrianska s vyznačenými sídliskami. 1 — veľkomoravské obdobie, 2 — 10.—11. stor., 3—11. až 12. stor., 4 — 12.—13. stor., 5 — 9.—11. stor., 6 — 10.—12. stor.

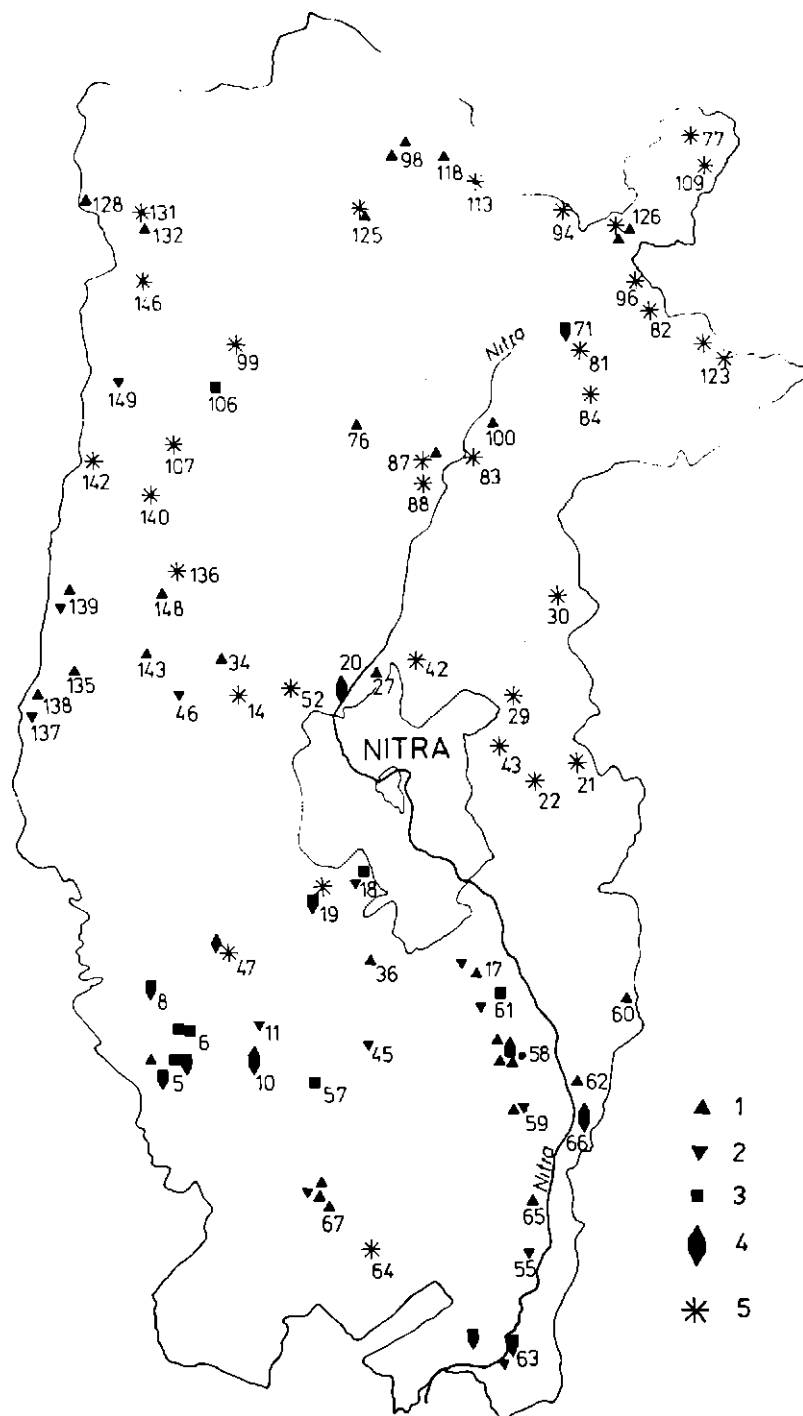
datovania osídlenia do kratších úsekov jednotlivých storočí. Výsledná krivka vývoja počas 9.—13. stor. získa na plynulosti (37—20—42—56—24), hoci redukcia osídlenia v 10. stor. i tak pretrváva. Celkovo nižšia intenzita Osídlenia južného Nitrianska sa prenáša aj do dielčích ukazateľov. Po veľkomoravskom osídlení s 18 lokalitami dochádza v 10. stor. vo vývoji k pozvoľnej redukcii (8 lokalít) a zotrvalému stavu v 11.—13. stor. V prípade komplexného hodnotenia dostupných údajov s pomerne vysokým počtom kontinuálnych sídlisk (až 21 lokalít) a rozčlenení osídlenia do kratších úsekov jednotlivých storočí získame informáciu o vcelku vyrovnanom stave počas 9.—11. stor. (40 až 41 lokalít) a poklese intenzity v 12.—13. stor. (27 a 16 lokalít).

Nekropole

V 9.—13. stor. sa stretávame s dvomi základnými typmi nekropol. Prvý predstavujú tzv. „predkresťanské“ pohrebiská rozšírené najmä v prostredí agrárnych sídlisk. Ich charakterovou črtou bol strach zo smrti. Umocňoval ho tiež hmotný charakter záhrobia a možnosť poškodzovania živých zomrelými, ktorí sa mohli medzi nich navracat'. Celý rad praktík bol preto funkčne zacielený na elimináciu škodlivého vplyvu negatívnych síl prostredníctvom zásad dotvárajúcich vonkajší charakter pohrebísk a pohrebné obrady. Vplyvom prehlbujúcej sa krízy pohanského náboženstva sa mnohé zo základných rysov pretvárali do zjednodušenej podoby. Ďalší článok skupinovného pochovávaní predstavujú cintoríny. Typické je ich sústreďovanie do okolia sakrálnych stavieb. V mnohých smeroch je tu postrehnuteľný pozitívny obrat v pôvodnom vzťahu k smrti. V dôsledku toho odpadlo množstvo prejavov ochrann o-očistného poslania. Urychluje sa tiež unifikácia elementov pohrebného rítu, redukcia predmetov pohrebného inventára, šírenie viacvrstvového pochovávaní spojené s častým porušovaním starších hrobov (Hanuliak 1990).

Reprezentanti dvoch základných typov nekropol sú na záujmovom území, v porovnaní so sídliskami, rozmiestnené odlišným spôsobom (obr. 2). V prípade pohrebísk je pre severné Nitriansko typická nižšia početnosť výskytu zjavná vo všetkých pôvodných regiónoch s výnimkou takmer rovnovážneho stavu v severnej časti Nitrianskej pahorkatiny. Pre južné Nitriansko je, okrem prevažujúcej vyrovnanosti v hustote lokalít pozdĺž starého koryta Nitry, z Nitrianskej tabule známy dokonca vyšší počet pohrebísk ako sídlisk. Rozsiahly priestor na Zalužianskej a Žitavskej pahorkatine je naopak prázdny bez jedinej registrovanej lokality. Ďalšia anomália sa prejavuje v rozmiestnení kostolných cintorínov. V drivej väčšine prípadov (30 lokalít) sú na severnom Nitriansku sústredené v regiónoch s osídlením v 11.—13. stor., ale aj tam, kde doklady tohto druhu chýbajú. V južnej časti Nitrianska sa zdajú byť tri známe kostolné cintoríny 11.—13. stor. skôr výnimočné nielen výskytom, ale aj rozmiestnením po obvode zhľuku sídliskových regiónov.

Čiastkové výsledky štatistického hodnotenia kartografických údajov z pohrebísk informujú o vývojových tendenciách. Na severnom Nitriansku zaznamenávame redukciu. Po relatívne intenzívnom veľkomoravskom osídlení (18 lokalít) dochádza v 10. stor. k výraznému úbytku (5 lokalít) až k zániku pochovávaní v 12. stor. S nezmeneným priebehom a nevelmi upravenými číselnými údajmi vykresľujú v 9.—12. stor. tento proces rektifikované počty (19—6—3—2 lokality). Pre južné Nitriansko je naopak doložený zotrvalý stav. Medzi veľkomoravským obdobím a 10. stor. niet rozdielu v početnosti výskytu pohrebísk. Rektifikované údaje informujú o menších zmenách v 11.—12. stor., keď sa početnosť lokalít redukuje z 18 na 15 a 13. Je opäť pozoruhodné, že vývojová krivka z nitrianskej sídliskovej aglomerácie je svojim priebehom opäť veľmi blízka krivke zo severného Nitrianska. Postrehnutie istej vývojovej línie v prostredí kostolných cintorínov sťažujú mnohoraké problémy späté s určovaním počiatkov pochovávaní. Od vyhodnocovania výsledkov analýz tohto druhu sa upustilo.

Obr. 2. Územie Nitrianska s vyznačenými nekropolami. 1 — veľkomoravské obdobie, 2— 10. stor., 3 — 11. až 12. stor., 4 — 0.—11. stor., 5 — kostolné cintoríny 11.—13. stor.

Sumarizované chronologické údaje

Sústredením chronologických údajov z prostredia sídlisk a nekropol v rámci katastrov súčasných obcí sa získal ucelený prehľad o ich osídlenosti v podobe škály heterogénnych údajov (obr. 3). Zvýšenú pozornosť si spomedzi nich zasluhujú doklady o kontinuálnosti osídlenia. Za zmienku stojí práve vysoká miera tejto hodnoty u lokalít s počiatkami v 9. stor. a vyššia frekvencia tohto javu na južnom Nitriansku.

Údaje z písomných prameňov 11.—13. stor. sú známe zo 108 katastrov, čo predstavuje na záujmovom území 72,5 %. Ide o bohatú kolekciu, i keď je nesporné, že jej numerická hodnota je relatívnym ukazateľom charakteru osídlenia (Kordiovský 1977, s. 261—263; Marsina 1984, s. 44—45). Prínosnosť údajov z písomných prameňov býva totiž neraz znižovaná schopnosťou vypovedať ako prvotná, nie však rozhodujúca zmienka (Boháčova 1983, s. 407). Tento poznatok by do istej miery potvrdzovalo zistené zvrstvenie údajov tohto druhu. Na severnom Nitriansku sú totiž v prevahe údaje z 13. stor. (59 %), no údaje z 11. stor. chýbajú. Z južnej časti záujmového teritória sú k dispozícii údaje z 11. stor., dominujú však písomné pramene z 12. stor. (71,4 %).

Z celkového počtu údajov je zhoda hmotných a písomných údajov zachytená iba v 25 % prípadov. Početnejšie sú situácie, kde chýbajú akékoľvek údaje archeologického charakteru (30,5 %). Náznak rozdielu v zastúpení registrujeme v prípade, keď hmotné doklady o osídlení nekorešpondujú s písomnými a rozdiel predstavuje posun o jeden úsek rámcového datovania. Zhruba rovnako veľký, avšak hodnotou obrátený, je rozdiel v prípade výrazného chronologického posunu o dva a viac úsekov rámcového datovania.

Zhrnutie výsledkov analýz

Spomedzi výsledkov štatistických analýz z prostredia sídlisk najväčšmi upúta zlom vo frekvencii výskytu, ktorý v 10. stor. registrujeme v oboch častiach Nitrianska. Pri jeho mechanickom a nekritickom prevzatí by sa výsledok mohol považovať za hmotnými prameňmi potvrdenú súčasť názorov o osídlení Slovenska sformulovaných v minulosti pod extrémne nacionálnym a politickým tlakom (kritika: Ratkoš 1984a, s. 7—12; 1984b, s. 13—36). I keď sa tendenčné ostrie takýchto predstáv neskôr čiastočne zmiernilo, pretrvalo u niektorých bádateľov ako jediná forma sloviensko-maďarských interetnických vzťahov v južných oblastiach Slovenska v 10. stor. (Ratkoš 1961, s. 121; 1986, s. 161, 162, 167).

Pochybnosti s takto nehistoricky interpretovanou situáciou vyvoláva detailnejšie sledovanie štatistických analýz osídlenia záujmového územia s celým radom rozporov negujúcich v konečnom dôsledku reálnosť sumárnych výstupov. Pozornosťi zaiste neujde paradoxné zachytenie zlomu v úbytku lokalít počas 10. stor. práve na území severného Nitrianska. Táto teritoriálna časť sa totiž nachádza nad hranicou prvotného maďarského záboru ohraničeného líniou Sered'—Nitra—Levice, kde niet opodstatnenia pre ostré formy interetnických stretov. Naopak, na južnom Nitriansku, kde sa obe etnika priamo kontaktovali, nepredstavuje úbytok sídliskových jednotiek do takej miery vysokú hodnotu. Ak prihliadneme k rektinkovaným údajom o osídlenosti 9. až 11. stor. získame dokonca obraz o zotrvalom stave (40—41—41 lokalít) a vysokom počte kontinuálnych lokalít s počiatkami v 9. stor. (12 jednotiek) na rozdiel od desiatich takýchto lokalít severného Nitrianska.

Ďalší okruh sporných problémov predstavuje úsek 11.—13. stor. Podľa uznávaných zásad o trendoch osídlenia, by sa vo výsledkoch analýz malo odraziť narastanie sídliskových jednotiek, zahusťovanie osídlenia, v menšom meradle aj ubúdanie lokalít z relatívne preľudnených nížinných oblastí a presun do redšie obývaných severnejších regiónov (napr. Snášil 1980, s. 177; Měřinský 1987, s. 121). V náznaku by sa takáto situácia dala zachytiť na severnom Nitriansku, ovšem iba za predpokladu uzna-

•91

'77>

•197 '09

T í

1182

4 » 122 121

1

2

3

5

+ 6

7

Obr. X Územie Nitrianska III vyznačenými •umarixovanými chronologickými údajmi. Archeologické pramene i 1 — veľkomoravské obdobie, S — 10. itor^ 3 — U. — 12. stor., 4 — 12.—13. Mor., 6 — B.—12. stor. Písomné pramene: 6 — II.—12. Mor., 7.—13. etor.

nia už spochybnej nízkej intenzity osídlenia v 10. stor. Podľa rektifikovaných údajov by v 11. stor. išlo potom o dvojnásobný nárast početnosti, kulmináciu v 12. stor. a úbytok v 13. stor. V južnej časti Nitrianska sa pre 11. stor. zaznamenal zasa zotrvalý stav na úrovni intenzity osídlenia v 9.—10. stor., pre 12. stor. úbytok o jednu tretinu, pre 13. stor. o ďalšiu tretinu na 16 registrovaných lokalít. Z údajov tiež vyplýva, že úbytok sídlisk z južného Nitrianska nie je vyvážený ich nárastom v severnejších častiach územia. Obojstranne registrovaný úbytok v 13. stor. môže preto najskôr súvisieť s procesom scelovania roztrateného osídlenia do väčších celkov, typického pre dané obdobie (Habovštiak 1985, s. 244).

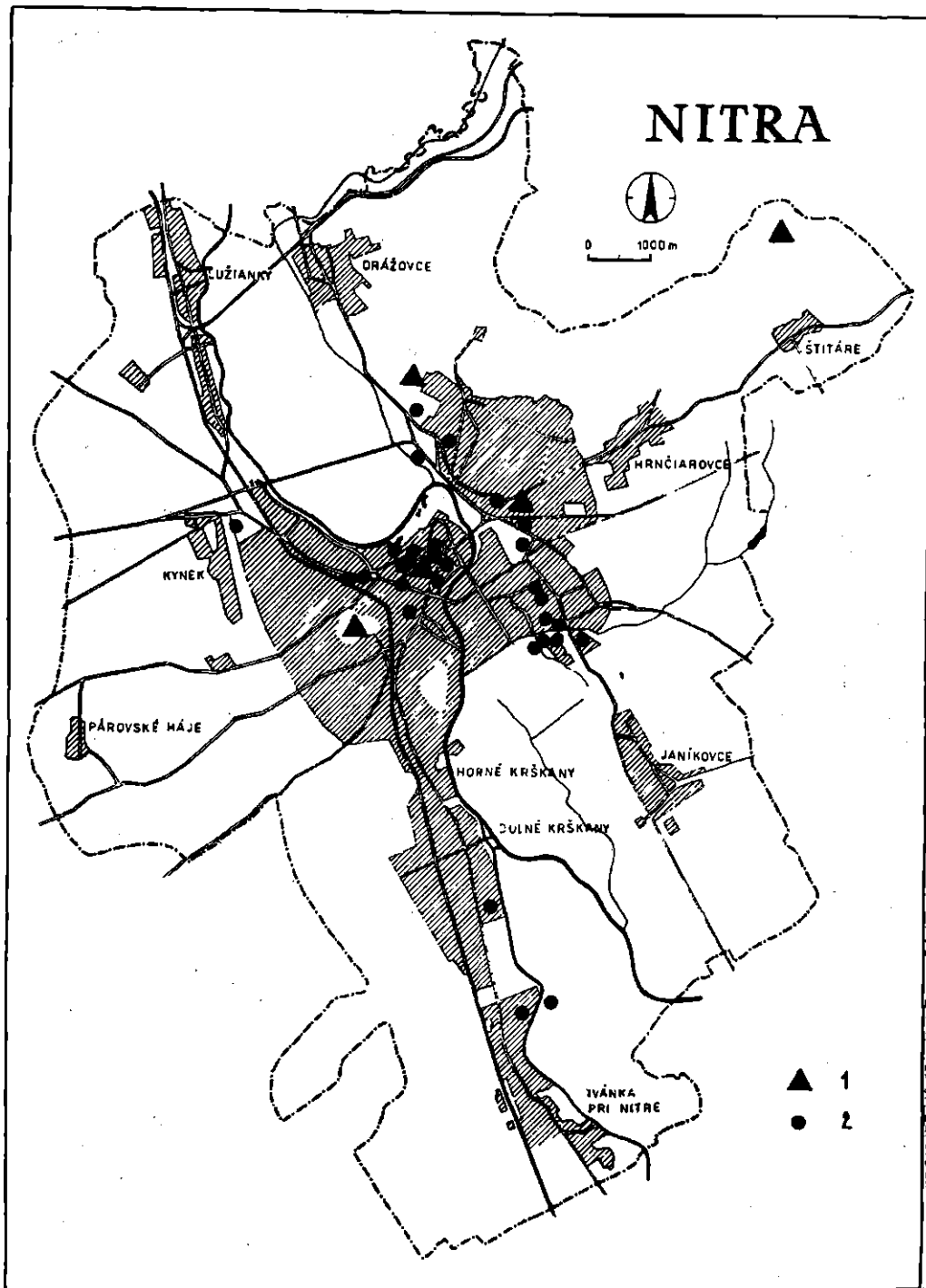
Vďaka materiálu so schopnosťami precíznej výpovede sa prostredie nekropol v rovnakej miere považuje za spoľahlivý indikátor trendov osídlenia. V našom prípade hodnotu naznačených pozitív redukuje jestvujúci nepomer počtov sídlisk a pohrebísk z oboch častí záujmového územia. Na severnom teritóriu popri vysokom množstve sídlisk vystupuje až neskutočne malý počet pohrebísk. Obzvlášť nízke je zastúpenie pohrebísk z 11.—12. stor. (2 lokality voči 30 sídliskám), hypoteticky pripisovaných novým skupinám obyvateľstva zahusťujúcich v dôsledku rozrodu pôvodnú sídliskovú štruktúru. Anomáliu nemožno pritom vysvetliť iba okamžitým nahrádzaním pohrebísk kostolnými cintorínmi. Ak by konverzia mala byť reálna, musela by sa na severnom Nitriansku prejavovať v náraste sakrálnych stavieb už od 10. stor., odkedy podľa údajov nastúpilo výrazné ubúdanie pohrebísk. V preduhorskom období registrujeme na Nitriansku v skutočnosti kostolné cintoríny iba v Moravanoch nad Váhom-Ducovom, Nitrianskej Blatnici, Kostolanoch pod Tríbečom, Nitre-Mártinskom vrchu a Nitre-Fárovciach (Pramene, 1989). Výraznejší nárast kostolných cintorínov sa nepreukazuje ani v 11. stor. Hľadanie príčinnej súvislosti v uvedenom rozpore jÚe je jednoduché. S istou rezervou možno pripustiť chybný posun v datovaní sriedania oboch typov nekropol, čím sa však hlavný problém v požadovanej miere nerieši.

Na území južného Nitrianska, s celkove redším osídlením, je počet pohrebísk vyšší ako na intenzívnejšie osídlenom severnom teritóriu (64,3 % z celkového počtu). Reálne i rektifikované výsledky štatistických analýz preukázali pre 9. a 10. stor. zotrvalý stav, nepatrný úbytok v 11. stor., no nepomerné Vysoký výskyt ešte v 12. stor. S tým je azda spätý dôvod tak malého počtu kostolných cintorínov netypicky rozložených po okrajoch zhlukov osídlenia (obr. 2). NÚkajúca sa možnosť zdôvodnenia nízkeho počtu kostolných cintorínov dlhodobejším prežívaním predkresťanských pohrebísk sa javí ako lÚkavá, no nie bez výhrad prijateľná alternatÍva.

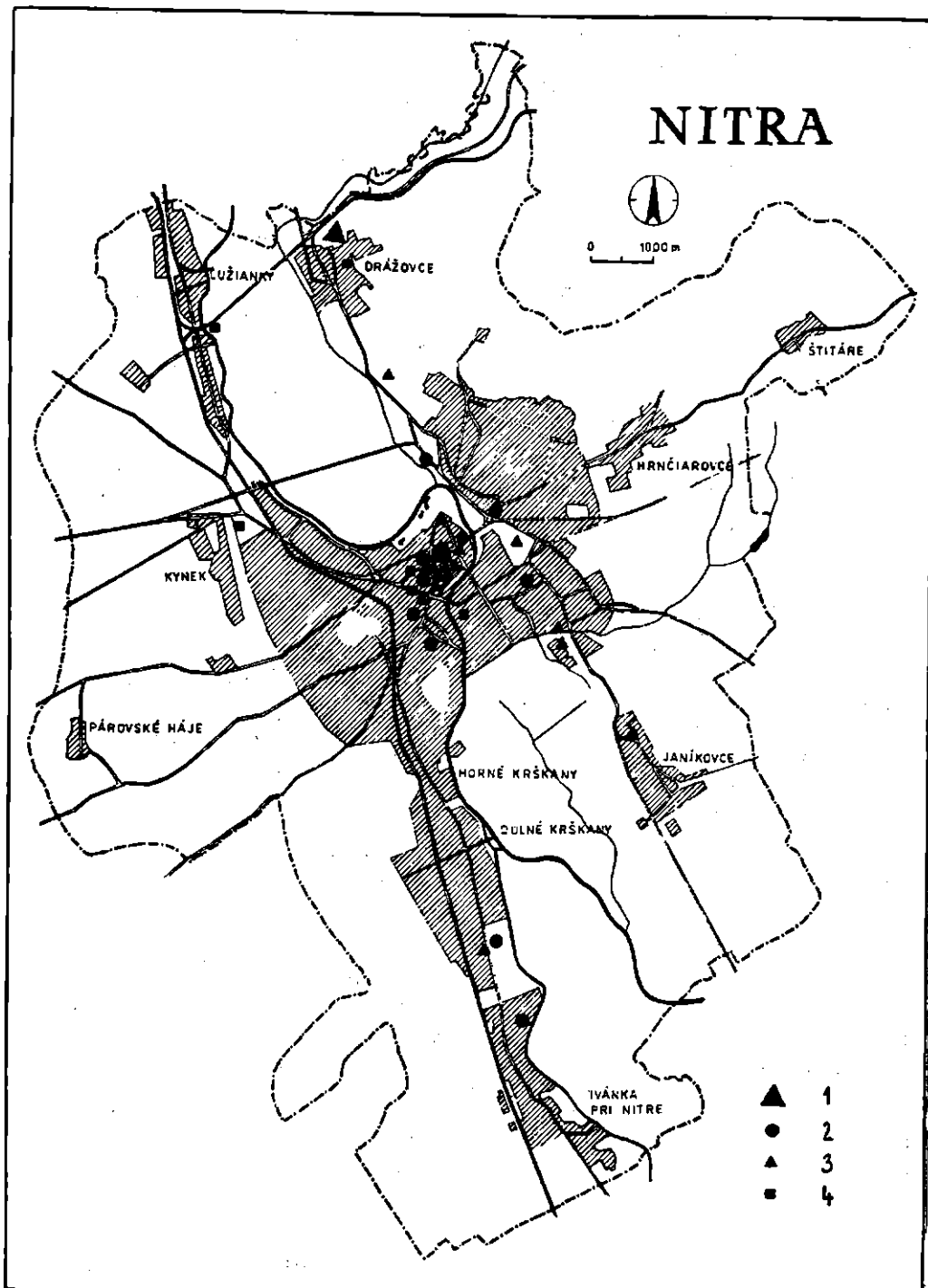
Na tvorbe celého radu protichodných vzájomne sa vylučujúcich uzáverov z predchádzajúcich partií prÍspevku sa rôznou mierou podieľa viacero faktorov. Okrem málo výrazného, obvykle iba rámcovo datovateľného črepového materiálu prevažne zo zberov, nekritického preberania prvotných určení základných charakteristík lokalít, nesprávneho zaradenia materiálu z neznalosti špecifík (typické najmä pre 10. stor. v severnej časti Nitrianska; Ruttkay 1984, s. 89), to môžu byť i nedostatky metodického rázu.

Vyššiu mieru diskontinuálnosti, dotvorenú za prÍspenia uvedených nedostatkov v prostredí sídlisk na celom Nitriansku i pohrebísk v severnej časti tohto terítoria, popierajú doklady o vysokej miere kontinuálnej formy vývoja osídlenia s počiatkami vo veľkomoravskom období (obr. 3). Na severnom Nitriansku ide o hodnotu 43,5 % na južnom až 85,7 %. Lokality s počiatkami v 10. stor. naproti tomu disponujú hodnotami 22,2 %, resp. 50 %. Diskontinuálnosť osídlenia spochybňuje tiež rozmiestnenie lokalít. Najmä ich reprezentanti z prostredia sídlisk sa sústreďujú v stabilných regiónoch s počiatkami v 9. stor. Menej jednoznačne sú rozmiestnené nekropole, hoci !
• ani tento obraz v zásade neodporuje základnému modelu.

Na južnom Nitriansku sa situácia líši v jednom závažnejšom bode. Pôvodné veľkomoravské: osídlenie v najjužnejšej časti terítoria nepokračuje hlbšie do 10. stor. Za

Obr. 4. Nitrianska sídlisková aglomerácia vo veľkomoravskom období. 1 — hradička, 2 — sídlisko.

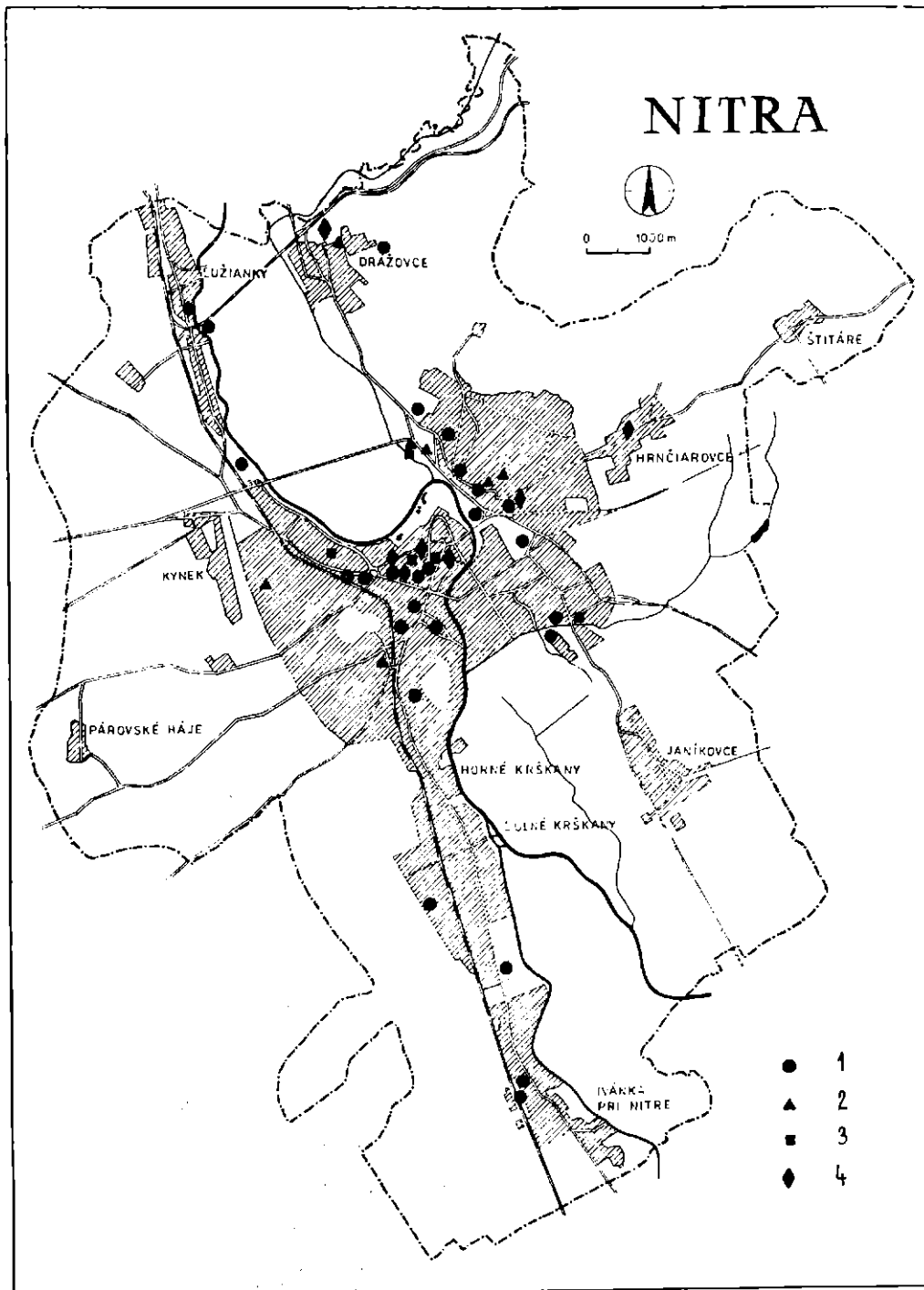
Obr. 5. Nitríanská sídlisková aglomerácia v 10.—13. stor. 1 — opevnený areál, 2 — sídlisko 10. stor., 3 — sídlisko 11.—13. stor., 4 — sídlisko 10.—12. stor.

dnešného stavu nemožno s väčšou istotou rozhodnúť do akej miery bola táto premena prirodzenou súčasťou danej etapy osídlenia (Nekuda 1976, s. 121; Měřinský 1982, s. 121), resp. v akých oblastiach sa v konečnom dôsledku prejavila. V našich výsledkoch možno pobádať pomerne jednostrannú zmenu v chronologických ukazateľoch « územnom posune. V najjužnejšej časti územia je odrazom toho výmena pôvodného osídlenia lokalitami s počiatkami v 10.—11. stor. Ich hustota nedosahuje hodnotu veľkomoravského obdobia. Základ sídliskovej štruktúry na severnejšom území vytvorilo 14 kontinuálne osídlených lokalít s počiatkami v 9. stor. Hranicu medzi oboma časťami južného Nitrianska tvorí línia Šala (5)—Trnovec nad Váhom—Hořný Jatov (10)—Jatov (57)—Komjatice (58)—Šurany—Úrany nad Žitavou (66). Ak pripustíme prienik dôsledkov popisovanej premeny aj do etnickej oblasti, mohla by naznačená línia prebiehať na rozmedzí etnicky maďarského prostredia v južnej časti a slovienskeho, resp. zmiešaného prostredia oboch etník s prevahou autochtónneho obyvateľstva. Je isté, že bez komplexnej analýzy pramenného materiálu zostane hypotetičnosť úvah tohto druhu nemalá. Najmä v južnej časti územia, vzhľadom na preukázanú existenciu sídliskových enkláv slovienskeho obyvateľstva (Hanuliak 1989, s. 392; Kuzma—Hanuliak 1990, s. 125—129), je jednoznačnosť maďarskej príslušnosti tu žijúceho etnika spochybnená.

Vymedzenie slovienskeho, resp. zmiešaného sloviensko-maďarského prostredia južne od Nitrianskej sídliskovej aglomerácie možno označiť za nové. I napriek tomu, že jeho existenciu treba logicky predpokladať, do súčasnosti platné názory zostali "v závese tendenčne skreslených interpretácií I. Kniezsu (1938) vypracovaných na podklade analýzy toponymie. Na mapovej prílohe citovanej práce je línia etnicky maďarského územia vysunutá severne od Nitry. Bezprostredné okolie Nitry, ako malý sloviensky ostrov, zvierajú rozsiahle plochy maďarsko-slovienskeho zmiešaného územia siahajúceho hlbšie do severnej časti Nitrianska. Hmotné pramene sa s takto predloženou situáciou nestotožňujú. Na teritóriu severne od Nitry ide o solitérne predmety materiálnej kultúry bez možnosti spoľahlivej etnickej indikácie a niekoľko izolovaných osád príslušníkov maďarského etnika (Ruttikay 1985, s. 163; 1986, s. 432).

Archeologický pramenný materiál, na rozdiel od tendenčne skresleného obrazu najstarších uhorských kroník (Pražák 1988, s. 211—215), podáva svedectvo o zakolísaní významovej nadradenosti centra nitrianskej sídliskovej aglomerácie, nie však o jej katastrofickom zániku a následnej porušenej kontinuite osídlenia (Marsina 1985, s. 86). S násilným odstránením ústrednej moci a odbojných síl, zánikom systému centrálnych a refugiálnych hradísk treba rátať po obsadení nitrianskeho ústredia maďarskými jednotkami. Prejavy uvedených zmien treba očakávať v zániku organizačno-správnej, vojensko-politickej, nastavbovo-kultúrnej, nie však hospodársko-výrobnej stránky významovej nadradenosti aglomerácie. Doklad pretrvávania poslednej zo stránok nájdeme v neopevnených sídliskách poľnohospodárskeho, poľnohospodársko-remeselného typu, kde niet známok po katastrofickom zlome (obr. 4—5). Pochádzajú z nich naopak svedectvá o kontinuálnom pokračovaní vývoja materiálnej kultúry, sídliskových objektov v pôvodných areáloch z 9. stor. do 10.—11. stor. Bez väčších zmien pokračuje zrejme život v obchodnej osade známej neskôr ako *Castrum Judaorum* (Šmilauer 1932, s. 103), kde bol v 10. stor. vybudovaný kostol s prvkami doznievajúceho štýlu veľkomoravskej architektúry (Chropovský 1972, s. 172). S existenciou tejto osady zaiste súvisí aj naďalej používaná veľkomoravská štruktúra diaľkových cest s križovatkou južnej a východnej vetvy (Ratkoš 1986, s. 182). I keď sídliskový materiál nedisponuje dostatočnou citlivosťou k preukázaniu dynamiky osídlenia 10.—11. stor., jeho kvantitatívna zložka vylučuje úvahy o stagnácii či regrese.

V materiáli z pohrebísk nemožno postrehnúť väčší rozsah zmien, ktoré treba očakávať pri premenách etnickej skladby obyvateľstva (obr. 6). Známe pohrebiská s maďarskou žižkou v nálezoch prezrádzajú že v druhej a tretej tretine 10. stor. k vážnej-

Obr. 6. Nitrianska sílisková aglomerácia v 10.—13. stor. 1 — veľkomoravské pohrebisko, 2 — pohrebisko 10. stor., 3 — pohrebisko 11.—12. stor., 4 — kotolný cintorín.

šiemu obratu v tomto smere nedochádza. Narastanie počtov maďarského živilu sa predpokladá v druhej fáze dosídlovacieho procesu od záveru 10. stor. Situácia však nie je v tomto smere bezproblémová. Materiál z pohrebísk dovoľuje uvažovať o preberaní predmetov mimokarpatskej proveniencie do náplne slovienského obyvateľstva, resp. o spolužití tohto etnika s novoprišliými Maďarmi, nie o vytvorení etnicky čistého maďarského prostredia.

Doklady continuity osídlenia pochádzajú aj z areálu hradnej vyvýšeniny, ktorá sa v nasledujúcej etape vývoja stáva koncentračným bodom sídliskovej aglomerácie. Prenesenie ústredia pohraničného vojvodstva do jeho opevnenej akropoly sa podstatnou mierou pričínilo o opätovný nárast významovej nadradenosti celej aglomerácie (Marsina 1971, s. 222; Kučera 1985, s. 250).

Z analýz pramenného materiálu získané výsledky reprezentujú súčasný obraz o osídlení Nitrianska v 9.—13. stor. a s ním späté okruhy otázok, ktoré bude potrebné riešiť. Z najdôležitejších možno na ilustráciu vybrať problém zdanlivo neosídlených oblastí, kritického prehodnotenia starých náleзовých fondov. Zaostať nesmie ani hľadanie nových metodických postupov v procese analýz a interpretácie získaných výsledkov.

Literatúra

- ATLAS SSR, 1979: Atlas Slovenskej socialistickej republiky. Bratislava.
- BOHÁČOVA, I., 1983: Prvé zprávy o sídliskách jako jeden z pramenů poznání dějin osídlení. In: *Archaeol. historica* 6. Brno, s. 405—410.
- ČAPLOVIČ, D.—HRUBEC, I.—RUTTKAY, A.—VALLASEK, A., 1985: Stredoveké feudálne sídla na Slovensku a ich hospodárske zázemie. In: *Archaeol. historica* 10. Brno, s. 241—253.
- HABOVŠTIK, A., 1971: Archeologický výskum stredovekého obdobia na Slovensku. *Slov. Archeol.*, 19, s. 603-616.
- HABOVŠTIK, A., 1985: Stredoveká dedina na Slovensku. Bratislava.
- HANULIAK, M., 1989: Sledované aspekty etnicky v archeologickom materiáli na podklade pohrebísk z Malých Kosih a Bučian. In: *Archaeol. historica* 14. Brno, s. 379—393.
- HANULIAK, M., 1990: K zmenám náboženských predstáv v 9.—12. storočí. In: *Archaeol. historica* 15. Brno, v tlači.
- HANULIAK, M., 1922: Archeologický výskum k dejinám Nitry v 10.—13. storočí. In: *Súčasný stav poznania a úlohy ďalšieho výskumu Nitry*. Nitra, v tlači.
- CHROPOVSKÝ, B., 1972: Príspevok k problematike cirkevnej architektúry a počiatkom kresťanstva na Slovensku. In: *Monumentorum tutela — Ochrana pamiatok* 8. Bratislava, s. 173-199.
- CHROPOVSKÝ, B., 1978: Nitra. In: *Významné slovanské náleziská na Slovensku*. Bratislava, s. 133-142.
- KNIEZSA, L., 1938: Magyarország népei a XI. sz. ban. *Szent István Emlékkönyv* II. Budapest.
- KORDIOVSKÝ, E., 1977: Sídliská hustota ve středověku na Kloboučku (okr. Břeclav). In: *Archaeol. historica* 2. Brno, s. 261—266.
- KUČERA, M., 1985: Velká Morava a slovenské dejiny. In: Poulík, J.—Chropovský, B. a kol.: *Velká Morava a počátky československé státnosti*. Praha—Bratislava, s. 245—271.
- KUZMA, I.—HANULIAK, M., 1990: Bisherige Grabusergebnisse in Mužla-Čenkov. In: *Die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen beim Aufbau des Kraftwerkssystems Gabčíkovo-Nagymaros*. Nitra, s. 119—130.
- MARSINA, R., 1971: Slovensko ako súčasť uhorského ranofeudálneho štátu. In: *Slovensko. Dejiny*. Bratislava, s. 211—247.
- MARSINA, R., 1984: O osídlení Slovenska od 11. do polovice 13. storočia. *Slovenský ľud po rozpade veľkomoravskej říše*. In: *Historické štúdie* 27.2. Bratislava, s. 39—57.
- MARSINA, R., 1985: Najstaršie mestá na Slovensku na základe historických dokladov. In: *Archaeol. historica* 10. Bmo, s. 85—90.
- MERÍNSKÝ, Z., 1982: Studium **dejin** osídlení na Moravě a ve Slezsku. In: *Archaeol. historica* 7. Bmo, s. 113-152.
- MERÍNSKÝ, Z., 1987: Příspěvek k možnostem rekonstrukce středověké krajiny, území zaniklých vesnic a typů sídlišť. In: *Archaeol. historica* 12. Brno, a. 111—128.
- NEKUDA, V., 1976: Přínos historické archeologie k výzkumu zaniklých středověkých osad v Evropě. In: *Archaeol. historica* 1. Brno, s. 121—136.

- PRAMENE, 1989: Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia. Nitra
- PRAŽÁK, R., 1988*. Legendy a kroniky uherskí. Praha.
- RATKOŠ, P., 1961: Obdobie ranofeudálneho zriadenia na Slovensku. In: Dejiny Slovenska I. Bratislava, s. 85—144.
- RATKOS, P., 1984a: Problémy výskumu včasnofeudálneho osídlenia Slovenska. In: Archaeol. historica 9. Brno, s. 7—20.
- RATKOŠ, P., 1984b: Kontinuita slovanského osídlenia v 9.—U. storočí. Slovenský ľud po rozpade veľkomoravské) ríše. In: Historické štúdie 27/2. Bratislava, s. 9—36.
- RATKOŠ, P., 1986: Obdobie včasného feudalizmu. Druhá časť. Slovensko v 10.—12. storočí. In: Dejiny Slovenska I. Bratislava, s. 164—220.
- RUTTKAY, A., 1978a: Posledné pracovné výsledky stredovekej archeológie na Slovensku a problematika vývoja osídlenia v 9. až 13. storočí. In: Archaeol. historica 3. Brno, s. 269—279.
- RUTTKAY, A., 1979b: Ducové, okres Trnava. In: Významné slovanské náleziská na Slovensku. Nitra, s. 63—72.
- RUTTKAY, A. 1980: Výsledky výskumu v Nitranské Blatnici. In: Archaeol. výskumy a nálezy v roku 1979. Nitra, s. 185-191.
- RUTTKAY, A., 1984: Najnovšie príspevky archeologického bádania k poznaniu dejín územia Slovenska v 9.—U. storočí. Slovenský ľud po rozpade veľkomoravské) ríše. In: Historické štúdie 27/2. Bratislava, s. 83—90.
- RUTTKAY, A., 1985: Problematika historického vývoja na území Slovenska v 10.—13. storočí z hľadiska archeologického bádania. In: Poulik, J.—Chropovský, B. a kol.: Velká Morava a počátky československé štátnosti. Praha—Bratislava, s. 141—185.
- RUTTKAY, A., 1986: Vývoj štruktúry stredovekého osídlenia na základe komparácie hmotných a písomných prameňov na území okresu Topoľčany. Slov. Archeol., 34, s. 425—435.
- SNÁŠIL, R., 1980: Sídlištní sl' 10.—15. století na Uherskohradištsku. In: Archaeol. historica 5. Brno, s. 177-181.
- ŠALKOVSKÝ, P., 1983: Štruktúra a formy osídlenia Slovenska ako sociálno-ekonomické javy v 6.-9. storočí. Kandidátska dizertácia. Nitra.
- ŠALKOVSKÝ, P., 1986: K vývoju a štruktúre osídlenia v dobe slovanskej na Slovensku. Slov. Archeol., 36, s. 379-407
- ŠMILAUER, V., 1932: Vodopis starého Slovenska. Praha—Bratislava.
- ZUDEL, J., 1984: Stolice na Slovensku. Bratislava.

Zusammenfassung

Zum derzeitigen Stand der Erkenntnisse und Probleme der Besiedlung des Nitra-Gebietes im 9.—11. Jahrhundert

Das Nitra-Gebiet erstreckt sich im zentralen Teil der Westslowakei. Die Ausdehnung der arbeitsmäßig definierten Fläche beträgt 2 933 km². Die archäologischen Belege stammen aus 149 Katastern der jeweiligen Gemeinden. Sie werden durch unbefestigte Agrarsiedlungen, Burgwalle, Meierhöfe (Abb. 1), Gräberfelder und Friedhöfe an Kirchen (Abb. 2) repräsentiert. Durch Summarisierung der Daten aus allen Fundstellen gewinnt man eine Übersichtsinformation über Besiedlungsdichte in den Katastern der gegenwärtigen Gemeinden (Abb. 3), wobei eine hohe Kontinuität der Besiedlung typisch ist. Die Daten in den schriftlichen Quellen werden teilweise durch archäologische Belege über Besiedlungsdichte des Gebietes ergänzt. Ein durch chronologische Verschiebung verursachter Widerspruch machte sich hierbei bemerkbar.

Die Ergebnisse der statistischen Analysen aus dem Milieu der Siedlungen zeigen einen Bruch in der Besiedlung, der sich im 10. Jahrhundert in der Besiedlungsabnahme widerspiegelt. Auf der anderen Seite wird diese Erkenntnis durch eine ganze Reihe von Fakten bestritten, die der historischen Realität widersprechen. Im Unterschied zu den anerkannten Grundsätzen fehlen aus dem Verlauf des 11.—12. Jahrhunderts Belege für die Verdichtung der Besiedlung, für die Abnahme der Lokalitäten in den Niederungen und ihre Verschiebung in die nördlicheren Regionen. Die festgestellte Abnahme der Siedlungseinheiten im 13. Jahrhundert hängt vermutlich mit deren Zusammenliegen zu größeren Einheiten zusammen. Die Untersuchung der Besiedlungsentwicklung mit Hilfe von Nekropolen ist schwierig, weil die Nekropolen im Gegensatz zu den Siedlungen unterschiedlich angeordnet wurden; die Gräberfelder befinden sich überwiegend im südlichen Nitra-Gebiet während die Friedhöfe an Kirchen im nördlichen Nitra-Gebiet. Durch die Verfolgung der Existenz von kontinuierlich besiedelten Siedlungen und von Gräberfeldern mit Anfängen im 9. Jahrhundert gewinnt man Daten zum Definieren des Gebietes mit slowakischer Bevölkerung, ggf. auch des Gebietes mit gemischter slowakisch-ungarischer Bevölkerung. Dieses Gebiet befindet sich südlich von Nitra bis zur Linie Sala (5)—Surany—Ülany nad Zita-vou (66) (Abb. 1, 2). Es geht hier um eine neue Erkenntnis, weil man bis heute mit einem auf solche Weise ethnisch spezifizierten Gebiet südlich von Nitra nicht gerechnet hat. Eine Fest-

Stellung solcher Art schließt die Meinung über einen katastrophentartigen Niedergang der Besiedlung auf dem Territorium der primären ungarischen Okkupation im 10. Jahrhundert aus.

Solche Form der Liquidation der ursprünglichen Besiedlung wird durch Feststellungen direkt aus dem Zentrum der Nitraer Siedlungsagglomeration bestritten. Außer dem zerstörten Burgwallsystem sind in der Gruppe von unbefestigten Siedlungen (Abb. 4—5) keine Spuren von Regression ersichtlich. Eine ähnliche Situation sieht man auch bei Gräberfeldern (Abb. 6), wo ebenso Belege über eine bedeutende Veränderung der ethnischen Zusammensetzung der Bevölkerung fehlen.

Abbildungen:

- Abb. 1. Nitra-Gebiet mit bezeichneten Siedlungen. 1 — Großmährische Periode, 2 — 10.—11. Jahrhundert, 3 — 11.—12. Jahrhundert, 4 — 12.—13. Jahrhunderten, 5 — 9.—11. Jahrhundert, 6 — 10.—12. Jahrhundert.
- Abb. 2. Nitra-Gebiet mit bezeichneten Nekropolen. 1 — Großmährische Periode, 2 — 10. Jahrhundert, 3 — 11.—12. Jahrhundert, 4 — 9.—11. Jahrhundert, 5 — Friedhöfe an Kirchen 11.—13. Jahrhundert.
- Abb. 3. Nitra-Gebiet mit bezeichneten summarisierten chronologischen Daten. Archäologische Öuellen: 1 — Großmährische Periode, 2 — 10. Jahrhundert, 3 — 11.—12. Jahrhundert, 4 - 12.-13. Jahrhundert, 5 - 9.-12. Jahrhundert. Schriftliche Öuellen: 6 - 11.-12. Jahrhundert, 7 — 13. Jahrhundert.
- Abb. 4. Nitraer Siedlungsagglomeration in der großmährischen Periode. 1 — Burgwall, 2 — Siedlung.
- Abb. 5. Nitraer Siedlungsagglomeration im 10.—13. Jahrhundert. 1 — befestigtes Areal, 2 — Siedlung 10. Jahrhundert, 3 — Siedlung 11.—13. Jahrhundert, 4 — Siedlung 10.-12. Jahrhundert.
- Abb. 6. Nitraer Siedlungsagglomeration im 10.—13. Jahrhundert. 1 — großmährisches Gräberfeld, 2 - Gräberfeld 10. Jahrhundert, 3 — Gräberfeld 11.-12. Jahrhundert, 4 — Friedhof an Kirche.